Vol II Issue V Nov 2012

Impact Factor : 0.1870

ISSN No :2231-5063

Monthly Multidiciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

IMPACT FACTOR : 0.2105

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya [Malaysia]

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus Pop

Mohammad Hailat
Dept. of Mathmatical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Catalina Neculai
University of Coventry, UK

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Postdoctoral Researcher

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Horia Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

Nawab Ali Khan
College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University, Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play (Trust),Meerut

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Ph.D , Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net

Golden Research Thoughts
Volume 2, Issue. 5, Nov. 2012
ISSN:-2231-5063
Available online at www.aygrt.net

ORIGINAL ARTICLE

GRT

राजकीय नेतृत्व बदलते स्वरुप

प्रताप वामनराव पाटील

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, वसमत
ता. वसमत जि. हिंगोली

सारांश :

प्रत्येक समाजव्यवस्थेत जनतेच्या आदरास पात्र ठरलेल्या महनीय व्यक्ती असतात, त्यांनी पार पाडलेल्या अविस्मरणीय कामगिरीमुळे समाजावर त्यांचा प्रभाव पडलेला असतो. अशा व्यक्तींच्या वर्तनासाठी सामाजिक शास्त्र नेतृत्व (Leadership) हा शब्दप्रयोग केला जातो. राजकीयांच्या अभ्यास मुळातच राजकीय नेते व अनुयायी कार्यकर्ते यांच्यातील परस्पर संबंधांच्या अनुषंगाने होत असतो. तेव्हा ते संबंध कोणत्या स्वरुपाचे असतात, त्यामागे कोणत्या सामाजिक, आर्थिक व मानसिक शक्ती दडलेल्या असतात व सर्व बाबींचे अध्ययन नेता व नेतृत्व या संकल्पने अंतर्गत करणे क्रमप्राप्त ठरते. कारण राजकीय प्रक्रियेत वावरणारा व सत्तास्थानी असणारा वर्ग राजकीय नेता वर्ग म्हणून ओळखला जातो.

प्रस्तावना :

एखाद्या गटाचे विशिष्ट ध्येय प्राप्त करण्याच्या प्रयत्नांनी संघटन व दिग्दर्शन करण्याच्या हेतूने झालेले वर्तन अशी नेतृत्वाची परिभाशा राज्यशास्त्र कोशात करण्यात आलेली आहे. जेव्हा संबंधित नेतृत्वाला राजकीय नेतृत्व (political Leadership) असे म्हटले जाते. प्रस्तुत लेखात नेता कसा असावा, त्यांच्या अंगी कोणती गुणे वैशिष्टये असावीत, नेता व अनुयायी यांचे संबंध कसे असवेत व भारतीय बहुआगामी समाजात नेतृत्वाचे बदलते स्वरुप इत्यादी विषयांची चर्चा करण्याचा प्रयास आहे.

प्रसिध्द ग्रीक राजकीय तत्वज्ञ ॲरिस्टॉटलने चांगल्या नेतृत्वाच्या ठिकाणी कोणते गुण असावेत याबाबत आपल्या लिखाणात चर्चा केलेली आहे. त्यांच्या मते इथॉल (Ethos) पॅनॉस (Pathos)लॉगॉस (Logos) या तीन गुणाने संपन्न व्यक्ती नेतृत्व पात्र ठरते, तेव्हा नेतृत्व या गुणांनी संपन्न असले पाहिजे. इथॉस म्हणजे सामाजिक, भावनिष्ठा, पॅथॉस म्हणजे कारुण्य व लॉगॉस म्हणजे शब्दशक्ती किंवा शब्दसामर्थ्य होय.

सामाजिक भावनिष्ठेतून नेत्याचे चारित्र्य सूचित होते. इतरांचे मतपरिवर्तन करण्याची क्षमता त्यातून त्याला मिळत असते. या गुणाबाबत आपल्याला महात्मा गांधीचे उदाहरण देता येईल. गांधींचे नेतृत्व हे कोणत्याही राजकीय चलाखीवर अथवा कपटकृतीवर.

नेता आणि नेतृत्व :–

आधुनिक समाजव्यवस्थेत राजकीय नेतृत्वाची समस्यागंभीर बनली आहे. कारण आज राजकीय नेतृत्व विशिष्ट स्तरातून निर्माण होत नाही. परिणामी नेत्याला आज आपल्या इच्छेनुसार सत्ता गाजविता येत नाही. गुण आणि कर्तव्यनिष्ठता याआधारेच त्यांच्या नेतृत्वास मान्यता मिळत असते. तेव्हा या अनुशंगाने नेता कसा असाव, त्याचे नेतृत्व कसे असावे आणि त्याच्या नेतृत्वास अधिमान्यता कशी प्राप्त होते याबाबतच सविस्तर चर्चा करावी लागेल. आपल्यासारख्या बहुआयामी समाजात व विकसनशील देशात नेता व नेतृत्व या संकल्पनास अत्यंत महत्व आहे. कारण इथे समाजाची व राष्ट्राची ध्येय निश्चित करण्याची जबाबदारी नेत्यावर्गावर असते. नेत्यांची विचारप्रणाली हीच राष्ट्राची विचाप्रणाली समजली जाते. त्यासाठी नेतृत्वातील गुणविशेष अत्यंत महत्वाचे असतात. विशेषतः लोकतांत्रिक व्यवस्थेत नेतृत्वाचा प्रश्न मुलगामी स्वरुपाचा असतो. कारण अशा व्यवस्थेत नेतृत्वाची मक्तेदारी प्रस्थापित होत नाही. तर जनतेचा प्रचंड विश्वास व नेत्यावर्गाची उभारणी होताना दिसते. देशातील सर्वसामान्य जनतेच्या इच्छा – अकांक्षांना मूर्त स्वरुप देणारेच नेतृत्व मान्यता पावत असते. तेव्हा अशाच प्रकारचे नेतृत्व लोकप्रिय होत असते. या भूमिकेपासून दुर जाणारे नेतृत्व होण्याचीच शक्यता अधिक असते तेव्हा नेत्यांनी सार्वजनिक जीवनात वारंवारता या गोष्टीचे अवधान अवश्यधिमेव राखले पाहिजे.

विशेषतः प्रतिनिधीक शासन पध्दती स्वीकारलेल्या देशात परिणामकारक प्रतिनिधीत्वाच्या स्वरुपाचेच नेतृत्व मान्यता पावत असते. केवळ निवडणूक जिंकण्यापुरते नैतृत्व, राजकीयदृष्टय परिपक्व झाालेल्या समाजात अपयशी ठरण्याचाच धोका असतो याचेही मान नेतृत्वाने ठेवणे आवश्यक आहे.

दुसरे असे की, आज नेतृत्वाची समाजमान्यता ही त्याच्या ठिकाणी निर्णयक्षमता किती आहे व घेतलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी तो किती प्रभावीपणे करु शकतो या बाबीवर अवलंबून असते. आज पूर्वीची संमोहन नेतृत्वाची (Charismatic Leadership) संकल्पना बहुतांश प्रमाणात त्याज्या ठरली आहे. कार्यप्रवणात या गुणांच्या आधारेच नेता व नेतृत्व आज महत्वाचे ठरत आहे.

विवेचनाच्या महत्वाच पैलू असा की, बहुआयामी समाजव्यवस्थेचा परिपाक म्हणून सामाजिक स्तरीकरण (Social Stratification) पातळीवर नव– नवीन नेतृत्व अगदी झापाटयाने पूढे आल्यामुळे प्रबळ जातीगट व नेतृत्व अगदी झपाटयाने पुढे आल्यामुळे प्रबळ जातीगट व नेतृत्व (Dominant Caste and Leadership) अल्पसंख्या गट व नेतृत्व (Minority Groups and Leadership)

DSpace™

असे नेतृत्व नवे प्रवाह भारतीय व महाराष्ट्य राजकारणात ब्राम्हण– ब्राह्मणेत्तर वाद वाढीस लागला. या काळात बहुजन समाजाने मराठा जातीचे नेतृत्व कोणतीही तक्रार व करता स्वीकारले. यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, शरद पवार प्रभुतींनी खंबीर असे नेतृत्व कॉग्रेस पक्षाला दिले होते. त्यामुळे त्यांनी ग्रामीण भागावरील आपली पकड सैल होउ दिली नाही. याउलट कॉग्रसेत्तर पक्षाचे नेतृत्व प्रामुख्याने शहरी, व ब्राह्मणी असल्यामूळे आपलाच पक्ष बहुजन समाजाचा आणि इतर पक्ष ब्राह्मणी पक्ष अशा प्रकारच्या मिध्यकांचा (Myths) कॉग्रेस पक्षाच्या नेत्यांनी प्रभावीपणे वापर केला. त्यामुळे महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाला कॉग्रेसचे नेतृत्व आपले वाटत होते. मात्र नंतरच्या काळात मराठेत्तर समुदाय एकत्र झाला तर तो आपल्या संख्या सामर्थ्यांच्या जोरावर सत्तेपर्यंत जावू शकेल, आणि इथे प्रबळ जात गटांच्या नेतृत्वाला आव्हान म्हणून अल्पसंख्या गटाने जाती समूह व नेतृत्व असे नेतृत्वाचे स्वरुप तयार झाले, प्रबळ जाती गटाच्या नेतृत्व निर्मितीच्या वाटा प्रशस्त करण्यास सुरवात केली आहे. त्यामुळे भारतीय बहुआगामी समाजात नेता अनुयायी व नेतृत्व या संकल्पनांची नव्याने मांडणी करण्याची गरज आहे.

नेता आणि अनुयायी :–

मुळताच नेतृत्व ही समूहघटित (Group Phenomena) प्रक्रिया असल्यामुळे कोणतरी अनुयायीत्व स्वीकारल्याखेरीज नेतृत्वाची उभारणी होउ शकत नाही. अनुयायात कार्यकर्त्यात आज्ञापनाची भावना किती प्रमाणात निर्माण होते यावर नेतृत्वाच्या यशापयशाचे मुल्यपालनाची भावना किती प्रमाणात निर्माण होते यावर नेतृत्वाच्या यशापयशाचे मुल्यपामन होत असते. उपक्रमशीलता व चैतन्य या गुणांची चाड कार्यकर्त्यां वर्गात निर्माण करणे ही नेतृत्वाची प्रमुख जबाबदारी असते 1995 साली महाराष्ट्र कॉग्रेस पक्षाचा जो पराभाव झाला त्यामागे अनेक कारणे असली तरी नेत्या कार्यकर्त्यांतील वाढता विसंवाद हेही एक प्रमुख करण होते. याचाही विचार बदलत्या परिस्थितीत नेतृत्वाने केला पाहिजे.

नेतृत्व ही एक गतिशील संकल्पना असल्यामुळे नेते व कार्यकर्ते यांचा कार्यभाग परस्परपूरक असणे अत्यंत आवश्यक असते. अनुयायी किंवा कार्यकर्ते नेत्याला कशा प्रकारे मदत व सहकार्य करतात व कसा सल्ला देतात या आधारेच नेतृत्वाचे यशापयश अवलंबून असते. प्रसिध्द इटालियन राजनितीतज्ञ मॅकियावलीने आपल्या दि. प्रिन्स या ग्रंथात याबाबत सुंदर विवेचन केले आहे. आज नेतृत्वाच्या स्वरुप व कार्यपध्दतीत गतिमानता आल्यामुळे अनुयायी वर्गाची सक्रियता व त्यांच्या नेतृत्वाप्रती निष्ठा या आधारेच नेता आणि याबाबतचे अध्ययन न विश्लेषण वस्तुस्थितीला धरुन करण्याची गरज आहे. सत्ता आणि जबाबदारी यात संतुलन राखण्यात नेत्यांचा वर्ग किती प्रमाणात यशस्वी होतो. यावरच नेतृत्वाचे भवितव्य व मान्यता अवलंबून असते याचाही विचार आज गेल्या वर्गाने आवर्जून केला पाहिजे.

नीमिमत्ता आणि नेतृत्व :–

बहुआयाम समाजाचे अतित्व सर्वसामान्य जनतेची राजकीय क्रियाशीलता अशा राजकीय व्यवस्थेत नेतृत्वाची समस्या अधिकच गंभीर बनत चालली आहे. आज नेतृत्वाला सर्व समावेशकता साधण्याची सक्त गरज आहे. लोकशाही व्यवस्थेत वावरण–या नेतृत्वाने काही पथ्ये पाळण्याची भूमिका स्वीकरणे गरजेचे आहे. लोकशाही व्यवस्थेत वावरणा–या नेतृत्वाने काही पथ्ये पाळण्याची भूमिका स्वीकारणे गरज आहे. जनतेवर लोकशाही मुल्यांचे व आपल्या अनुयायावर घोषित जाहीरनाम्याचे संस्कार जाणीपूर्वक करणे ही आता नेतृत्वाची जबाबदारी आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा सार्वजनिक जीवनात वावरणारे नेते, कार्यकर्ते समाजहिताबद्दल मनस्वी तळमळ बाळगणारे, लोकशाही संस्थांबद्दल पराकोटीचा आदर बाळगणारे आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनिंतर तब्बल तीन दशके देशाच्या सार्वजनिक जीवनात वजनदार, प्रभावी व नितीमान नेतृत्व शिल्लक होते. लोकशाही, संवैधानिक नितीमत्ता, स्वातंत्र्य, वृत्तीची न्यायव्यवस्था, निष्पक्ष व निर्भय वातावरणात निवडणूका इत्यादी कल्पना व मुल्ये यांच्याशी त्यांची निष्ठा वादातील होती. लोकशाही आदर्श, मुल्याधिष्ठित राजकारण याबाबत फरशी आस्था आहे असे दिसत नाही.

पक्षीय पातळीवरील नेतृत्वाचे स्वरुप व कार्यपध्दतीचे चित्रदेखील भयंकर निराशाजनक आहे. स्वातंत्र् नंतरची पहिली तीन दशके पक्षीय राजकारणात पक्षांतर्गत लोकशाहीची बूज राखली आहे. राष्ट्रीय काय्रकारिणीच्या बैठका सातत्याने व प्रांतनिहाय होत असत. त्यामुळे नेत्या– कार्यकर्त्यांच्या जनसंपर्क वाढेल असे नेते व सर्वसामान्य जनता यात सुसंवाद प्रस्थापित होत असे. आजच्या परिस्थितीवर नगर टाकीत तर अत्यंत निराशाजनक चित्र दिसून येते. राजकीय नेत्यांचे देशपातळीवरील समस्यांबातचे अगदी कीच करण्यासारखे आहे. आज आपल्या देशात नीतिमान नेतृत्वाची भयंकर वाण आहे. स्वातंत्र चळवळीच्या काळात त्याग व सेवावृत्ती या मुल्यांवर अधिश्ठित नेतृत्वाची जागा आता सत्तेचे मुल्यच अधिक मान्य करणा–या अभिजन वर्गाने घेतली आहे. कालमानानुसार हे होणार असे काही अंशी मान्य केले तरी नीतिमान नेतृत्वाचा आदर्श आपल्याला काही अंशी का होईना जपावा लागेल तरच मूल्याधिष्ठित राजकीय संस्कृती कायम टिकवून ठेवता येईल.

राष्ट्रापूढील समस्यांचे अध्ययन व विश्लेषण करतांना राजकीय नेते व सामान्य जनता यांच्यातील दुरावत चालेल्या या संबंधांचाही अभ्यास होतांना दिसत नाही. जनतेला नेता आपला वाटत नाही. नेत्यावर्गाला जनतेप्रती बांधीलकी ठेवण्याची फारशी आवश्यकता वाटत नाही. जीवनातील संदर्भच एवढे आहेत की, त्यातील सामाजिक आशय जवळजवळ नष्टच झाला आहे.

सत्ता त्यागातून नेतृत्वाची उभारणी होउ शकते ही कल्पनाच देशाच्या सार्वजनिक जीवनातून अस्तंगत होत चालली आहे. सत्ताकांक्षी प्रवृत्ती अधिक बळावत गेल्यामूळे देशांच्या सार्वजनिक जीवनातूनअस्तंगत होत चालली आहे. नीतीमान नेतृत्वाची वानवा, जातीवर आधारित संकुचित नेतृत्वाचा उदय, विभूतीपूजेचे वाढते स्तोम आणि नेतृत्वाकडून बिगर सामाजिक संदर्भीय चळवळींनाच मिहत असलेले प्राधान्य व सर्वांचा परिणाम म्हणून ग्रास रुढ पातळीवर कार्यप्रवण नेतृत्व निर्माण होउ शकले नाही. परिणामी नेतृत्वाच्या अधिमान्येची समस्या दिवसेनदिवस गंभीर बनत चाली आहे. याचाही विचार नेतृत्वाच्या बदलत्या स्वरुपाच्या अनुषंगाने करण्याची गरज आहे.

आज कार्यप्रवण नेतृत्व (Performing Leadership) असे नेतृत्वाच्या कार्यपध्दतीने स्वरुप मान्य होत आहे. वैयक्तिक नेतृत्वाचा आधार बनत आहेत.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished research paper.Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review of publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium Scientific
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net